

ЗАХИСТ КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ СУБ'ЄКТІВ ІНДУСТРІЇ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Дубняк Марія Вікторівна,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
с.н.с. наукової лабораторії теорії цифрової трансформації і права Державної наукової
установи «Інститут інформації, безпеки і права» НАПрН України
orcid.org/0000-0001-7281-6568

У статті досліджено проблеми правового регулювання комерційної таємниці в умовах євроінтеграції. Проаналізовано положення Директиви (ЄС) 2016/943 від 8 липня 2016 року щодо захисту нерозкритого ноу-хау та бізнесової інформації в частині імплементації положень для вдосконалення національного законодавства.

Систематизовано ознаки комерційної таємниці та ноу-хау, які наведені у Цивільному, Господарському, Податковому кодексах України, а також законах України «Про інвестиційну діяльність», «Про державне регулювання у сфері трансферу технологій».

Досліджується судова практика, юрисдикційні та неюрисдикційні форми захисту прав на комерційну таємницю.

Встановлено, що юрисдикційні форми захисту прав на комерційну таємницю в межах цивільного, господарського, адміністративного судочинства є не досить ефективними. В межах кримінального судочинства забезпечується більш надійна фіксація доказів, які свідчать про порушення прав на комерційну таємницю. Разом із тим аналіз практики кримінальних проваджень показав, що сторони вживали неналежних заходів охорони комерційної таємниці на підприємстві. Тому ефективні заходи захисту можуть здійснюватись у неюрисдикційній формі.

Визначено, що договір про нерозголошення, який можуть укладати резиденти Дія Сіті, є деяким прогресом у сфері захисту прав на комерційну таємницю і ноу-хау, однак для інших суб'єктів індустрії інформаційних технологій такий договір не забезпечить належної охорони комерційної таємниці.

Зроблено висновки, що правове закріплення умов охорони комерційної таємниці з урахуванням положень Директиви (ЄС) 2016/943 у спеціальному Законі «Про захист комерційної таємниці та ноу-хау» буде більше відповідати сучасному рівню правового регулювання охорони комерційної таємниці.

Ключові слова: комерційна таємниця, ноу-хау, захист прав, конфіденційна інформація, договір про нерозголошення, індустрія інформаційних технологій, IT-бізнес.

Dubniak Mariia. Commercial secrets protection of an information technology industry entities in the conditions of European integration

In the article were examined the trade secrets legal regulation problems in the conditions of European integration. The provisions of Directive (EU) 2016/943 since July 8, 2016 on the protection of unsolved know-how and business information have been analyzed in terms of the provisions implementation for the national legislation improvement.

The features of commercial secrets and know-how, which are given in the Civil code of Ukraine, Economic code of Ukraine, Tax code of Ukraine, as well as Laws of Ukraine "On investment activities", "On government regulation of activities in the field of technology transfer" are systematized.

Judicial practice, jurisdictional and non-jurisdictional forms of protection of trade secret rights are studied.

It has been established that the jurisdictional forms of trade secret rights protection within civil, economic, and administrative proceedings are not sufficiently effective. Within the boundaries of criminal proceedings securing and registering evidences, which testify to the violation

of the trade secrets rights, are more reliable. However, the analysis of court practice showed that sides have not taken proper measures to protect commercial secrets at the enterprise. That is why the effective protection measures can be implemented in a non-jurisdictional manner.

It was determined that the non-disclosure agreement that Diya City residents can sign is a progress in the field of commercial secrets rights protecting and know-how. However, for other subjects of the information technology industry, such an agreement will not provide adequate protection of trade secrets.

It was concluded that the legal consolidation of the trade secret protection terms, considering the provisions of Directive (EU) 2016/943 in a special law, will be more in line with the current level of legal regulation of trade secret protection.

Key words: *commercial secret, know-how, protection of rights, confidential information, non-disclosure agreement, information technology industry, IT business.*

Для підтримки економічної безпеки країни в умовах постійного зростання глобальної конкуренції у всіх секторах господарювання необхідно визначити провідні галузі економіки та сформувати правові умови для підтримки, зростання і захисту підприємництва. За підсумками 2021 року українська ІТ-галузь зросла на 36% з \$5 млрд експорту до \$6,8 млрд, кількість спеціалістів збільшилась з 244 тис. до 285 тис. Під час дослідження були використані відкриті дані та інформація з державних реєстрів, а також проведено опитування 98 українських ІТ-компаній, які відповідають структурі компаній учасників галузевих асоціацій за розміром [1]. Тому ІТ-бізнес можна вважати одним із провідних напрямів для національної економіки.

Зростанню економічних показників підприємства сприяє належний захист комерційної таємниці. Унікальні інноваційні проекти здатні принести значні конкурентні переваги підприємству. Тому чим краще в країні захищається комерційна таємниця, тим більша вірогідність забезпечити економічну безпеку в умовах євроінтеграції.

Директива (ЄС) 2016/943 Європейського Парламенту та Ради щодо захисту нерозкритого ноу-хау та бізнесової інформації (комерційної таємниці) проти їх неправомірного набуття, використання та розкриття від 8 липня 2016 року містить нові для права України положення:

- поняття комерційної таємниці поєднує дві категорії «ноу-хау» та «ділова інформація»;
- визначення власника комерційної таємниці, порушника контрафактних товарів;
- сфери, на які положення директиви не поширюються;
- випадки правомірного отримання комерційної таємниці;

- невіднесення комерційної таємниці до об'єктів права інтелектуальної власності;

- випадки неправомірного отримання комерційної таємниці, зокрема, третьою особою, яка знала або за відповідних обставин мала знати, що відомості, прямо або опосередковано отримані іншою особою, становлять комерційну таємницю;

- заходи та процедури захисту прав, що визначають: термін подання позову до суду; вимоги щодо охорони комерційної таємниці під час судового розгляду; тимчасові застережні заходи; виправні заходи та альтернативні заходи;

- положення щодо відшкодування та публікації судових рішень [2].

В умовах імплементації та удосконалення положень національного законодавства до європейського рівня, для правового режиму комерційної таємниці наявні такі загрози, як: висока конкуренція з євровиробниками та постачальниками, що працюють за іншими стандартами та нормами якості; високі стандарти потребують додаткових видатків на ліцензування, сертифікацію товарів; активізація змін структурного характеру на виробництвах шляхом подальшого розвитку ефективно діючих підприємств та перерозподілу ресурсів на їх користь за рахунок використання ними останніх наукових досягнень та підвищення споживчої вартості товару; необхідність пошуку інвестицій для модернізації виробництва; трудова міграція (втрата провідних спеціалістів та їх працевлаштування в іноземні компанії); зміна правового середовища та необхідність пристосування до ведення бізнесу за новими правилами [3, с. 109].

Важливо врахувати цей перехідний етап, коли відбувається імплементація положень угод у національне законодавство.

На цьому етапі внутрішні ринки будуть відкриті для європейської високотехнологічної та інноваційної продукції, яка надійно захищена міжнародними нормами та судовою практикою. Національне правове регулювання не має ефективних механізмів для захисту комерційної таємниці.

Правове регулювання комерційної таємниці (далі – КТ) в Україні міститься у статтях 505, 508 Цивільного кодексу України, згідно з якими комерційна таємниця – це інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона загалом чи в певній формі або у сукупності її складників є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить. У зв'язку з цим вона має комерційну цінність та була предметом адекватних наявним обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію. Строк чинності права інтелектуальної власності на комерційну таємницю обмежується строком існування сукупності ознак комерційної таємниці [4].

Статтею 36 Господарського кодексу України передбачено, що КТ – це відомості, пов'язані з виробництвом, технологією, управлінням, фінансовою та іншою діяльністю суб'єкта господарювання, що не є державною таємницею, розголошення яких може завдати шкоди інтересам суб'єкта господарювання. Склад, обсяг і спосіб захисту таких відомостей визначається суб'єктом господарювання. Також Господарським кодексом України передбачена відповідальність за неправомірне збирання, розголошення, схилення до розголошення і використання відомостей особою, якій ці відомості були довірені у встановленому порядку або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків [5].

Отже, згідно з нормами Цивільного та Господарського кодексів України ознаками правової охорони КТ є: 1) інформація; 2) є нелегкодоступною; 3) суб'єкт господарювання вживає заходів щодо її збереження; 4) її розголошення може завдати шкоди інтересам суб'єкта господарювання; 5) із зникненням ознак, які становлять суть КТ, її правова охорона припиняється; 6) КТ не може бути повноцінним предметом договірних відносин у сфері інтелектуальної власності, на відміну від

інших «традиційних» об'єктів права інтелектуальної власності (КТ не можна ліцензувати, адже із розголошенням інформації фактично зникають ознаки, які становлять її суть). Передана за договором інформація стає необоротною, оскільки одержувач може користуватися нею на власний розсуд, а відчужувач не може застосувати до нього санкції. Про цю особливість також наголошували П. Матвеев [5, с. 103] та О. Підпригора, вказуючи, що для захисту інформації на зразок «ноу-хау» використовуються загальні положення зобов'язального права [цит. за 6, с. 103]. Інформація – це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. До інформації з обмеженим доступом належить конфіденційна, таємна та службова інформація [7].

Комерційну таємницю не можна віднести до об'єктів права інтелектуальної власності, через відсутність чітких критеріїв охороноздатності. Є проблеми щодо неможливості передачі або відчуження КТ без втрати характеристик, які становлять сукупність ознак її правової охорони. Правовий режим конфіденційної інформації, так само як і окремих об'єктів права інтелектуальної власності, неповною мірою може забезпечити належну оборотоздатність КТ у господарських відносинах [8, с. 43].

Поряд із правовим режимом комерційної таємниці у національному законодавстві є поняття «ноу-хау».

Відповідно до Закону України «Про державне регулювання у сфері трансферу технологій» (далі – Закон про трансфер технологій) ноу-хау – технічна, організаційна або комерційна інформація, що отримана завдяки досвіду та випробуванням технології та її складників, яка: не є загальновідомою чи легкодоступною на день укладення договору про трансфер технологій; є істотною, тобто важливою та корисною для виробництва продукції, технологічного процесу та/або надання послуг; є визначеною, тобто описаною досить вичерпно, щоб можливо було перевірити її відповідність критеріям незагальновідомості та істотності [9].

Договір про трансфер технології – договір, укладений у письмовій формі між особами, яким належать та/або яким повністю

чи частково передаються майнові права на технологію або її складники. Для трансферу технологій укладаються договори, передбачені Цивільним кодексом України, щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності. Крім договорів про трансфер технологій, можуть укладатись договори про гарантії осіб, які передають технології та їх складники, стосовно конфіденційності та нерозголошення інформації третім особам [9].

До істотних та додаткових умов договорів про трансфер технологій належать умови про:

1) передачу технічних знань (необхідних для забезпечення функціонування технології) та передачі прав на ноу-хау;

2) умови про передачу інформаційних матеріалів технології та їх складників (наприклад, техніко-економічні обґрунтування, плани, інструкції, специфікації, креслення та інші інформаційні матеріали);

3) обмеження, пов'язані з умовами збереження конфіденційності інформації про технології та їх складники під час їх використання [9].

Під «технологією» у Законі про трансфер технологій розуміється результат науково-технічної діяльності, сукупність систематизованих наукових знань, технічних, організаційних та інших рішень про: перелік, строк, порядок та послідовність виконання операцій, процесу виробництва та/або реалізації і зберігання продукції, надання послуг [9].

У Законі України «Про інвестиційну діяльність» під «ноу-хау» розуміють сукупність технічних, технологічних та інших знань, оформлених у вигляді технічної документації, навичок і виробничого досвіду, необхідних для організації того чи іншого виду виробництва, але не запатентованих [10]. У Податковому кодексі України вказано, що ноу-хау – це секретні креслення, моделі, формули, процеси, права інтелектуальної власності на інформацію щодо промислового, комерційного або наукового досвіду [11].

З наведеного аналізу нормативно-правових актів можна встановити, що під «ноу-хау», «комерційною таємницею» та «технологією» насамперед розуміють сукупність систематизованих знань, рішень, використання яких підвищать

конкурентоспроможність підприємства. Однак такі комбінації знань за своїм правовим режимом не можуть охоронятись за правовим режимом інтелектуальної власності. Опис технології у формі «інформаційного матеріалу», який передається за договором, може охоронятись за нормами авторського права як матеріальна форма представлення відомостей. А без передачі матеріального носія з описом технології фактично буде відсутній сам предмет договору. Це пояснюється тим, що «інформація» не може бути самостійним об'єктом у сфері інтелектуальної власності через відсутність критеріїв охороноздатності. Відповідно до норм Цивільного кодексу України за правовим режимом технологія не є науковим відкриттям, яким вважається встановлення не відомих раніше, але об'єктивно існуючих закономірностей, властивостей та явищ матеріального світу, які вносять докорінні зміни у рівень наукового пізнання [4].

Таким чином, наявність правових норм у різних нормативних актах не забезпечує належний рівень захисту комерційної таємниці та ноу-хау. Проаналізуємо практику захисту комерційної таємниці. Згідно з дослідженням, вона може бути у двох формах – юрисдикційній і неюрисдикційній.

Юрисдикційна форма захисту є діяльністю уповноважених державних органів щодо захисту порушених прав або оскаржуваних суб'єктивних прав. Суть цієї форми виражається в тому, що суб'єкт господарювання, чие право на комерційну таємницю порушене, звертається за захистом до компетентних державних органів влади або звертається з позовом про захист порушених прав до суду [12, с. 180].

Неюрисдикційна форма захисту комерційної таємниці охоплює собою дії суб'єкта господарювання щодо захисту його права на комерційну таємницю, які здійснюються ним самостійно, без звернення по допомогу до державних або інших компетентних органів. Такими заходами можуть бути: створення окремого відділу служби безпеки підприємства; охорона підприємства; організація пропускного режиму; прийняття правил внутрішнього розпорядку дня, допуску до окремих приміщень; введення таємного діловодства; встановлення порядку користування копіювально-розмножувальною

технікою; встановлення порядку користування криптографічними та іншими законними заходами, метою яких є запобігання незаконному заволодінню і використанню комерційної таємниці і конфіденційної інформації; обрання і призначення осіб, які матимуть доступ до інформації, що становить комерційну таємницю, прийняття правил обробки інформації [12, с. 102].

Аналіз розгляду справ щодо захисту прав на комерційну таємницю та ноу-хау у порядку цивільного та господарського судочинства свідчить про істотну складність відшкодування майнової шкоди та надання доказів, які підтверджують порушення прав на КТ. Здебільшого суди виносять рішення про відсутність достатніх доказів, які би свідчили про порушення прав на комерційну таємницю, ноу-хау. Вказане свідчить про неефективність діючих норм та складність або неможливість захисту прав на комерційну таємницю. Водночас в окремих справах є певний позитивний досвід захисту прав КТ за законодавством про недобросовісну конкуренцію. Зокрема, в рамках кримінального провадження забезпечується збір необхідних доказів порушення прав на КТ та мінімізуються ризики знищення доказів [13, с. 75].

Поняття криміналістичної класифікації незаконного збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю, є нерозробленим у криміналістиці. Злочинні діяння, передбачені статтями 231 та 232 Кримінального кодексу України, на думку Л. Полуніної, належать до злочинів у сфері недобросовісної конкуренції, які являють собою підгрупу злочинних порушень антимонопольно-конкурентного законодавства. Вони входять до складу більш широкої групи злочинів у сфері господарської діяльності, зокрема, злочинів, пов'язаних з порушенням порядку зайняття господарською діяльністю [14, с. 76].

Аналіз кримінальних проваджень досліджуваної категорії дав можливість встановити, що причини й умови, які сприяють вчиненню незаконного збирання з метою використання відомостей, що становлять комерційну таємницю, зазвичай є:

1) неналежна організація діяльності ланки конфіденційного діловодства суб'єкта господарської діяльності;

2) недоліки, пов'язані з підбором і навчанням кадрів та виховною роботою;

3) відсутність належного контролю за виконанням правил конфіденційного діловодства керівництвом і співробітниками режимного підрозділу;

4) недостатня організація роботи інших служб і відомств, яка перешкоджає виконанню правил конфіденційного діловодства [14, с. 207].

Аналіз правового регулювання прав на комерційну таємницю та судової практики показав, що найбільш дієвими способами захисту прав на ноу-хау і КТ здійснюється в межах неюрисдикційної форми захисту.

Для вирішення проблем захисту комерційної таємниці О. Кравченко у своєму дисертаційному дослідженні пропонує такі заходи, як:

1) закріплення у корпоративних управлінських актах права підприємства на володіння та захист комерційної таємниці;

2) встановлення керівником підприємства переліку відомостей, які підлягають захисту як комерційна таємниця;

3) затвердження типового положення про комерційну таємницю;

4) розроблення інструкції з організації роботи з документами, що містять комерційну таємницю;

5) врахування в типовому трудовому договорі (контракті) умов щодо нерозголошення комерційної таємниці працівником [12 с. 191].

Деяким прогресом у сфері захисту комерційної таємниці шляхом укладення цивільно-правових договорів можна вважати наявність правового регулювання договорів про нерозголошення.

Фундаментом розвитку цифрової економіки є знання та вміння, накопичені фахівцями переважно під час роботи в технологічних компаніях. Водночас, вкладючи ресурси у розвиток своїх фахівців, компанії прагнуть захиститися від недобросовісного використання отриманих ними знань, вмінь та інформації, що мають комерційну цінність.

Для цього необхідне правове регулювання договорів із найманими працівниками про неконкурування, непереманювання, нерозголошення. Укладення таких договорів дозволить захистити свої нематеріальні активи (знання, вміння, інформацію, клієнтські замовлення тощо).

Укладення договорів з негативними зобов'язаннями працівника є поширеною практикою в більшості розвинених країн світу. Зокрема, у більшості країн-членів Європейського Союзу можливість укладення таких договорів або прямо передбачена законодавством, або закріплена у судовій практиці.

В Україні можливість вчинення договорів з негативними зобов'язаннями передбачена статтями 509 та 611 Цивільного кодексу України. За цими договорами одна зі сторін зобов'язується утримуватись від вчинення певних дій, що власне є основою договорів про неконкуренцію, непереманювання та нерозголошення [15].

За договором про нерозголошення фахівець або інша особа зобов'язується не розголошувати комерційну таємницю та/або іншу конфіденційну інформацію резидента Дія Сіті або стосовно резидента Дія Сіті [16].

Варто відзначити, що сфера дії такої правової норми є вузькою і обмежується за певним колом осіб. Усі інші суб'єкти господарювання, які не є резидентами Дія Сіті, не можуть скористатись повною мірою цим інструментом захисту.

Висновки. Положення Директиви (ЄС) 2016/943 Європейського Парламенту та Ради від 8 липня 2016 року щодо захисту нерозкритого ноу-хау та бізнесової інформації (комерційної таємниці) проти їх неправомірного набуття, використання та розкриття чітко передбачають, що комерційна таємниця не є об'єктом права інтелектуальної власності. Тому створена система правової охорони об'єктів інтелектуальної власності не може забезпечити такі ж пра-

вові гарантії для особливого виду інформації – комерційної таємниці і ноу-хау.

Питання правового регулювання такого виду інформації доцільно систематизувати у спеціальному нормативно-правовому акті, наприклад, у Законі України «Про охорону комерційної таємниці та ноу-хау». Така пропозиція є обґрунтованою з урахуванням наявності в національному законодавстві спеціальних законів, які регулюють різні види інформації, наприклад, закони України «Про інформацію», «Про захист персональних даних», «Про доступ до публічної інформації», «Про державну статистику», «Про державну таємницю» та інші.

Нині правове регулювання комерційної таємниці та ноу-хау є в різних нормативно-правових актах, що ускладнює розуміння всіх ознак цього виду інформації. У положеннях Директиви трапляється поняття «бізнес-інформація» та «технологічна інформація». У розробці спеціального Закону «Про захист комерційної таємниці та ноу-хау» необхідно систематизувати всі ознаки так, щоб забезпечувався як законний інтерес у збереженні конфіденційності даних, так і законне очікування, що така конфіденційність буде збережена.

Правовий захист комерційної таємниці та ноу-хау особливо важливий для суб'єктів індустрії інформаційних технологій, оскільки процес розробки технологічних рішень може бути тривалим у часі, до нього можуть долучатись кілька партнерів та інвесторів, тому захист комерційної таємниці і ноу-хау є важливим на всіх етапах розробки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ukraine IT Report 2021: щорічний звіт Асоціації IT "Ukraine". URL: <https://reports.itukraine.org.ua> (дата звернення: 05.09.2022).
2. Directive (EU) 2016/943 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on the protection of undisclosed know-how and business information (trade secrets) against their unlawful acquisition, use and disclosure. OJ L 157, 15.6.2016. P. 1–18. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016L0943> (дата звернення: 05.09.2022).
3. Лічман Т.В. Захист комерційної таємниці у системі економічної безпеки підприємств України у процесі євроінтеграції : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук, спеціальність 21.04.02 «Економічна безпека суб'єктів господарської діяльності». ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, 2014, 230 с.
4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-15 (редакція від 01.08.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 05.09.2022).
5. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-15 (редакція від 19.08.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 05.09.2022).

6. Матвеев П. Теоретико-правові аспекти охорони та захисту ноу-хау та комерційної таємниці як об'єктів права інтелектуальної власності при інноваційному векторі розвитку економіки. *Європейські перспективи*, 2015. № 2, с. 99–106.

7. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-12 (редакція від 15.06.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 05.09.2022).

8. Дубняк М. Доцільність віднесення інформації до нетрадиційних об'єктів інтелектуальної власності. *Створення, охорона, захист і комерціалізація об'єктів права інтелектуальної власності* : матеріали науково-практичної конференції (26 квіт. 2019р. м. Київ) / Упоряд.: Ф.М. Фурашев, С.Ю. Петряєв, В.А. Барбаш. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка». 2019. С. 41–43.

9. Про державне регулювання у сфері трансферу технологій : Закон України від 14.09.2006 № 143-16 (в редакції від 16.10.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/143-16#Text> (дата звернення: 05.09.2022).

10. Про інвестиційну діяльність : Закон України від 18.09.1991 № 1560-12 (в редакції від 09.06.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text> (дата звернення: 05.09.2022).

11. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-17 (в редакції від 03.09.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 05.09.2022).

12. Кравченко О.М. Адміністративно-правові засади охорони комерційної таємниці в Україні : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, спеціальність : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Академія праці, соціальних відносин і туризму Федерації професійних спілок України, Науково-дослідний інститут інформатики і права Національної академії правових наук України, Київ, 2019. 252 с.

13. Капіца Ю.М. Захист прав на комерційну таємницю та ноу-хау в Україні у світлі імплементації директиви (ЄС) 2016/943 та практики застосування. *Інформація і право* 2021. № 4(39), с. 70–79.

14. Полуніна Л.В. Методика розслідування незаконного збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, спеціальність : 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Університет сучасних знань, Університет державної фіскальної служби України, Ірпінь, 2021.

15. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» № 4303 від 02.11.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4303&skl=10 (дата звернення: 05.09.2022).

16. Про стимулювання розвитку цифрової економіки України : Закон України № 1667-IX від 15.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1667-20> (дата звернення: 05.09.2022).